

PERIODYZACJA ZMIAN POLITYKI RODZINNEJ PAŃSTWA W POLSCE W LATACH 1989–2022

PERIODISATION OF CHANGES IN STATE FAMILY POLICY IN POLAND BETWEEN 1989 AND 2022

Joanna Szczepaniak-Sienniak

ORCID: 0000-0001-6486-8552

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu*

e-mail: joanna.szczepaniak-sienniak@ue.wroc.pl

Abstract: The subject of this article is the periodization of changes in the state family policy in Poland that took place in the years 1989–2022, in order to systematize on this basis the main directions, priorities and instruments of the title policy as well as the most significant events, activities and turning points in a given area. This analysis shows a multi-aspect perspective on the assessment of the evolution of family policy in Poland in the years 1989–2022. Indicates, among others: periods in which there was a significant expansion of the scope of state intervention in the functioning of the family, especially through a significant increase in expenditure on financial instruments, for example after 2015. However, the development of service and leave instruments is particularly important, which took place in particular in 2013 as part of the „Good climate for the family” program. Due to the low fertility rate, financial difficulties of many families and difficulties in combining child care responsibilities with paid work, family policy should be based to a greater extent on investments and social services.

Keywords: changes in family policy, financial support for families, childcare leave, social services for families

Author’s affiliation: Wrocław University of Economics and Business

Abstrakt: Przedmiotem niniejszego artykułu jest periodyzacja zmian polityki rodzinnej państwa w Polsce, jakie następowały w latach 1989–2022, by na tej podstawie usystematyzować główne kierunki, priorytety i instrumenty tytułowej polityki oraz najbardziej znamienne wydarzenia, działania czy punkty zwrotne w danym obszarze. Analiza ta ukazuje wieloaspektową perspektywę oceny ewolucji polityki rodzinnej w Polsce w latach 1989–2022. Wskazuje m.in. okresy, w których następowało znaczne rozszerzenie zakresu interwencji państwa w funkcjonowanie rodziny, zwłaszcza poprzez wyraźne zwiększenie nakładów na instrumenty finansowe, jak na przykład po 2015 r. Szczególnie ważny jest natomiast rozwój instrumentów usługowych i urlopów, co nastąpiło szczególnie w 2013 r. w ramach programu „Dobry klimat dla rodziny”. Ze względu na niską dzietność, trudności materialne wielu rodzin czy trudności w łączeniu obowiązków opieki nad dzieckiem z pracą zarobkową polityka rodzinna powinna być w większej mierze oparta na inwestycjach oraz usługach społecznych.

Słowa kluczowe: zmiany polityki rodzinnej, finansowe wsparcie rodzin, urlopy z tytułu opieki nad dzieckiem, usługi społeczne na rzecz rodzin

WPROWADZENIE

Zmieniające się modele, struktura, warunki funkcjonowania i oczekiwania polskich rodzin wymagają systematycznych analiz naukowych, które powinny

stanowić podstawę określania sposobów reakcji odpowiednich władz państwa na te uwarunkowania.

Polityka rodzinna państwa rozumiana jest tu jako określony typ interwencji (Barr, 2020) wobec rodziny, a jednocześnie rodzaje danych interwencji, czyli in-

* Katedra Socjologii i Polityki Społecznej, 53–345 Wrocław, ul. Komandorska 118/120, tel. (71) 36–80–192, e-mail: kontakt@ue.wroc.pl

strumenty o różnym charakterze (np. transfery pieniężne, usługi społeczne, programy rządowe wspierające ich wdrażanie i funkcjonowanie). Jednocześnie odwołano się do formalno-prawnego i postbehawioralnego podejścia w naukach o polityce (Antoszewski i Herbut, 2004). Przedmiotem analizy są celowe i bezpośrednie (*explicite*) działania instytucji rządowych (*policy*) wobec rodziny.

W Polsce badania nad polityką rodzinną zaczęły intensyfikować się wraz z natężeniem zmian społeczno-gospodarczych, polityczno-ustrojowych i kulturowych, jakie następowały po zmianie systemowej w 1989 r. Pierwszym znamionem dla rozwoju tych badań uznać można lata 1989–2003, tj. do przystąpienia Polski w struktury Unii Europejskiej, co było kolejną przelomową zmianą zarówno dla rodziny, jak i polityki rodzinnej.

Jedną z prekursorów badań nad polityką rodzinną w tym zakresie była Bożenna Balcerzak-Paradowska (np. 1993, 1995, 1996, 1999). Podjęła ona próbę kompleksowego zbadania związków i wzajemnych oddziaływań pomiędzy zmianami rodziny i polityki rodzinnej po 1989 r., a także dokonała periodyzacji zmian w polityce rodzinnej w latach 1989–2003 (Balcerzak-Paradowska, 2004). Jej badania obejmowały przede wszystkim próbę odpowiedzi na wciąż aktualne pytania, stanowiące ośnowę rozważań również w niniejszym artykule, m. in. o to, czy zachodzące zmiany w rodzinach odzwierciedlają się w polityce rodzinnej, czy i w jakim stopniu polityka rodzinna wpływa na te zmiany oraz jakie funkcje pełni, a jakie powinna pełnić polityka rodzinna wobec rodziny (Balcerzak-Paradowska, 2004). Problemy te zostały postawione wobec kluczowych aspektów przemian modelu i struktury demograficznej rodziny związanych z drugim przejściem demograficznym (Lesthaeghe i Van de Kaa, 1986) oraz zagrożeń dla polskiej rodziny wynikających z transformacji systemowej, m.in. pauperyzacji społeczeństwa, trudnościach na rynku pracy, nierówności w dostępie do edukacji i innych negatywnych konsekwencji przelomu ustrojowego. Podobnych analiz podejmowali się m.in. Adam Kurzynowski (1991, 1995, 2000), Bożena Kołaczek (Balcerzak-Paradowska, Kołaczek, 1994), Stanisława Golinowska (1994, 1998, 2002), Leon Dyczewski (1994, 1997), Grażyna Firlit-Fesnak (1996), Irena Kotowska (1999, 2002), Ewa Frątczak (1999, 2000, 2003), Dorota Głogosz (2001, 2002), Danuta Graniewska (2001a, 2001b, 2003).

Dalsze przemiany dotyczące rodziny obserwowane w Polsce oraz w innych krajach europejskich, opisywane w licznych publikacjach (m. in. Golinowska, 2007; Kotowska, 2007, 2019; Leś i Bernini, 2010; Hryniewicz i in., 2018; Lesthaeghe, 2020; Bieńko i in., 2020; Taranowicz, 2020; Castrén, 2021; Schneider i Kreyenfeld red., 2021; Janiszewska, 2022; Szczepaniak-Sienniak, 2023), spowodowały konieczność intensywnego rozwoju badań nad polityką rodzinną. Dotychczas najczęściej były to badania dotyczące: znaczenia, jakie państwo nadawało procesowi odtworzenia pokoleń, ekonomicznym warunkom życia rodzin, zmianom norm społecznych odnoszących się

do rodziny oraz ról pełnionych przez kobiety i mężczyzn (np. Gauthier, 1998; Golinowska, 2007; Kotowska, 2007; Saraceno i Keck, 2010, 2011; Saraceno i in., 2012; Bednarski i in. red., 2017; Lewandowski i Rutkowski, red., 2017; Szczepaniak-Sienniak, red., 2021; Szczepaniak-Sienniak, red., 2023); zmian na rynku pracy lub też ich wpływu na łączenie obowiązków rodzinnych z pracą zarobkową (np. Saraceno i in., 2012; Kurowska, 2012a; Goldscheider i in., 2015); wpływu polityki rodzinnej na dzietność (np. Kalwij, 2010; Kurowska, 2012b; Luci-Greulich i Thévenon, 2013; Kurowska, 2012b; Frejka i Gietel-Basten, 2016; Sobotka i in., 2019; Szelewa, 2021; Billingsley, 2022); zmian w instrumentarium polityki rodzinnej oraz ich konsekwencji ekonomicznych i społecznych (np. EUROFOUND, 2015; Javornik i Kurowska, 2017; Magda i in., 2018; Yerkes i in., 2019; Szczepaniak-Sienniak red., 2021); modeli polityki rodzinnej, w tym reżimów opieki czy urlopów rodzicielskich (np. Leitner, 2003; Saraceno i Keck, 2010; Saxonberg, 2013; Lohmann i Zagel, 2016; Lewandowski i Rutkowski, red., 2017; Kurowska, 2018); instytucjonalnych form wsparcia i usług społecznych wobec rodzin z dziećmi (np. Baker, 2006; Szczepaniak-Sienniak i Kośny, 2017; Szelewa, 2015; Szelewa, 2019; Strategia rozwoju usług społecznych, 2022).

Przedmiotem niniejszego artykułu jest natomiast periodyzacja zmian polityki rodzinnej państwa w Polsce, jakie następowały w latach 1989–2022, by na tej podstawie usystematyzować główne kierunki, priorytety i instrumenty tytułowej polityki oraz najbardziej znamienne wydarzenia, działania czy punkty zwrotne w danym obszarze. Celem tej analizy jest także zaproponowanie wieloaspektowej perspektywy oceny ewolucji polityki rodzinnej w Polsce w latach 1989–2022.

Wyodrębnione etapy są powiązane z istotnymi przemianami rodziny oraz uwarunkowaniami politycznymi, demograficznymi, społecznymi, kulturowymi i gospodarczymi. Przy czym ze względu na ograniczone ramy objętościowe tego artykułu możliwe było jedynie ogólne odniesienie się do tych przeobrażeń i uwarunkowań.

Podstawą przedstawionych rozważań jest własna refleksja naukowa wynikająca z obserwacji konsekwencji określonych działań państwowych instytucji w zakresie polityki rodzinnej, poparta przykładowymi wynikami przedmiotowych badań naukowych realizowanych w Polsce i na świecie.

KIERUNKI ZMIAN POLITYKI RODZINNEJ W POLSCE W LATACH 1989–2022

Zmiany w polityce rodzinnej w analizowanym okresie można podzielić na kilka charakterystycznych okresów:

- 1989–1996: indyferentność państwowych instytucji względem szybko narastających problemów społecznych i zagrożeń dla instytucji rodziny; ciągłość instytucjonalna względem PRL (*path dependance*); familializm pozbawiony wsparcia; maternalizm;

- 1997–2003: ukonstytuowanie gwarancji ochrony rodzin; decentralizacja polityki państwa wobec rodziny; odwołania do subsydiarności; narodziny pronatalizmu;
- 2004–2015: implementacja zasady subsydiarności; rozwój pronatalizmu; początek wspieranego familializmu; internacjonalizacja polityki rodzinnej;
- 2016–2022: (re)serwicyzacja polityki rodzinnej; (de)familizacja polityki rodzinnej.

Pierwszy okres (1989–1996) to raczej pośrednie (*implicite*), nieudolne próby amortyzowania przez państwo szoku związanego z szybkim narastaniem wielu problemów społecznych (m.in. strukturalnego bezrobocia, pauperyzacji społeczeństwa, ekskluzji społecznej). W odniesieniu do bezpośredniej polityki rodzinnej (*explicite*) państwa uwagę zwraca znaczna ograniczoność, a wręcz wycofywanie się państwowych instytucji z zadań społecznych, w tym wobec rodziny. Przejawy tej polityki to ograniczenie dostępu do świadczeń rodzinnych (np. wprowadzenie kryterium dochodowego do zasiłku rodzinnego), utrzymywanie długości urlopu macierzyńskiego na podobnym poziomie co w okresie PRL (wyraźne zmiany zaczęły następować dopiero od 2000 r.), niekorzystne działania w zakresie funkcjonowania instytucji opieki nad dzieckiem do lat 3 i w wieku przedszkolnym (np. likwidacja żłobków i przedszkoli przyzakładowych). Najbardziej pożądane wówczas formy wsparcia ze strony państwa, takie jak świadczenia pieniężne, miały przede wszystkim charakter osłony i selektywny oraz kierowane były do grup najsłabszych, w tym najuboższych (por. m.in. Balcerzak-Paradowska, 2004).

Warto także podkreślić, że w okresie tym pomiędzy rządzącymi wówczas koalicjami postsolidarnościowej prawicy (w latach 1989–1993) i postkomunistycznej lewicy (SLD, w koalicji z PSL, 1993–1997) nie zaznaczyły się szczególnie wyraźne różnice polityczne czy ideologiczne w zakresie prowadzonej polityki rodzinnej. Fundamentem polityki na rzecz rodziny w tych latach było szeroko deklarowane przez polityków uznanie dla centralnej roli instytucji rodziny w społeczeństwie (częstokroć poparte odwołaniami do społecznego nauczania Kościoła katolickiego), którym nie towarzyszyły całościowe programy zmierzające do istotnego polepszenia warunków funkcjonowania rodziny (Sobociński, 2016). Przyczyny takiego stanu rzeczy mogły wynikać – z jednej strony – z niedostrzegania przez nowe władze zagrożeń wynikających z niekorzystnych konsekwencji postępujących przemian w zachowaniach rodzin oraz konsekwencji niekorzystnych dlań uwarunkowań społeczno-ekonomicznych i politycznych. Natomiast z drugiej strony brak pożądanych działań ze strony ówczesnych elit rządzących był najpewniej spowodowany ograniczeniami wynikającymi ze zbyt silnie utrwalonych cech państwa polskiego w latach 1952–1989 (PRL). Stąd też właściwe dla tego okresu – w odniesieniu do polityki rodzinnej – jest scharakteryzowanie go jako *path dependence*, czyli ciągłości instytucjonalnej względem PRL (Sobociński, 2016). W odniesieniu do pożądanych już wówczas rozwią-

zań pronatalistycznych politykę rodzinną tego okresu można, odwołując się do klasyfikacji Chiary Saraceno i Wolfganga Kecka (2010), zakwalifikować jako familializm pozbawiony wsparcia. Jej rozwiązania bowiem zniechęcały matki małych dzieci do pracy zawodowej, generalnie ze względu na trudności łączenia pracy zawodowej z obowiązkami opiekuńczymi (Kotowska, 2019). Ów okres w polskiej polityce rodzinnej można także określić jako maternalizm, czyli model, w którym opieka spada przede wszystkim na kobietę (Szelewa, 2015).

Rok 1997, jako początek następnego wyodrębnionego w tym artykule okresu, to ukonstytuowanie przez państwo znaczenia ochrony rodziny. Te w najtrudniejszej sytuacji objęto gwarancją ochrony (w art. 18 i 71 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej) (Konstytucja RP, 1997). W tym samym roku rząd koalicji SLD-PSL przyjął pierwszy, od przelomu ustrojowego, program polityki rodzinnej (na lata 1997–2005) (Przegląd Rządowy, 1997), którego jednak nie zdążono zrealizować ze względu na objęcie władzy przez Akcję Wyborczą „Solidarność” (AWS) w koalicji z Unią Wolności.

Dwa lata później koalicja ta przedstawiła kolejny rządowy program na rzecz rodziny, który miał być podstawą reform w tym zakresie aż do 2010 r. (Przegląd Rządowy, 1999). Istotne wydarzenie tego okresu – zwłaszcza z punktu widzenia polityki wobec rodziny – to także scedowanie przez władze rządowe wielu zadań społecznych na samorządy (w 1999 r.). Za podstawę sprawowania władzy publicznej w zdecentralizowanym ustroju przyjęto zasadę subsydiarności. Należy w tym miejscu stwierdzić, że o ile zasada ta stała się jedną z kluczowych reguł demokratycznego ustroju, a także głównym wyznacznikiem nowych relacji państwo–samorząd–rodzina, to jednak nader często i nie zawsze słusznie była wykorzystywana w polityce rodzinnej (Szczepaniak, 2010). Najczęściej, aby usprawiedliwić ograniczoną aktywność państwa wobec rodziny, nadużywano wyjaśnienia, że jest to dążenie do upodmiotowienia rodziny, czyli konieczności zwiększenia indywidualnej odpowiedzialności rodziny za swoich członków i własne warunki funkcjonowania (Balcerzak-Paradowska, 2004, 2009; Szczepaniak, 2010). Przy czym przypomnieć w tym miejscu wypada, że w tym okresie mieliśmy do czynienia z recesją gospodarczą, w tym rekordowym od 1998 r. spadkiem zatrudnienia i wzrostem stopy bezrobocia czy wzrostem ubóstwa, w szczególności skrajnego. Ciągłe następowały także przemiany w zachowaniach rodziny, przejawiające się m.in. spadkiem współczynnika dzietności, który w 2003 r. był najniższy od 1989 r. (1,22).

Celowość zmiany postaw prokreacyjnych w kierunku zwiększenia dzietności była jednym z priorytetów w programach polityki rodzinnej z lat 1997 (Przegląd Rządowy, 1997) i 1999 (Przegląd Rządowy 1999). Pomimo, iż żaden z tych programów nie został wdrożony, to pojawiająca się wówczas u władz rządowych świadomość, że należy dążyć do podnoszenia liczby urodzeń, dzietności rodzin, a także tempa wzrostu ludnościowego, by osiągnąć korzystne skutki go-

spodarcze i społeczne (zapisy te znalazły się w pierwszych punktach wyżej wymienionych programów) pozwala stwierdzić, że w tym okresie nastąpiło narodzenie pronatalizmu (Rysz-Kowalczyk, red., 2002).

Co istotniejsze, w tych latach trwały już przygotowania, m. in. ze względu na wymogi Międzynarodowej Organizacji Pracy (Konwencja nr 102 MOP), do reformy świadczeń rodzinnych z 2003 r. (Ustawa o świadczeniach rodzinnych, 2003). Dopiero ta reforma, realnie od 2004 r., przyniosła zmiany.

Lata 2004–2015 to, z jednej strony prowadzenie polityki rodzinnej w myśl zasady subsydiarności, która została implementowana wraz z przynależnością Polski do struktur Unii Europejskiej, natomiast z drugiej rozwój pronatalizmu, gdyż działania państwa na rzecz rodziny wyraźnie się zintensyfikowały, zwłaszcza w zakresie reagowania na zmiany warunków materialnych rodzin z dziećmi oraz demograficznego i ekonomicznego modelu rodziny. Zasadę subsydiarności wykorzystywano, by mocniej podkreślać znaczenie podmiotowości, w tym samodzielności ekonomicznej, rodziny (por. Balcerzak-Paradowska, 2004; Golinowska, 2007). Natomiast założenia pronatalizmu służyły dodatkowemu wyjaśnieniu wielu zmian wprowadzonych w polityce rodzinnej w tych latach.

Nowe rozwiązania lub modyfikacje istniejących były wdrażane na przemian w kilku obszarach: świadczeń finansowych, urlopów z tytułu urodzenia dziecka oraz usług społecznych na rzecz rodzin z dziećmi. Pod koniec tego okresu zrealizowane były też całościowe inicjatywy państwowych instytucji, a także środowisk naukowych, mające na celu kompleksowe ukazanie wyzwań dla polityki rodzinnej.

W obszarze świadczeń finansowych pierwsze zmiany to reforma systemu świadczeń rodzinnych (Ustawa o świadczeniach rodzinnych, 2003), która realnie zaczęła funkcjonować od 2004 r. Wprowadzono dodatki do zasiłku rodzinnego oraz zmiany w sposobie naliczania świadczenia rodzinnego (według wieku dzieci w rodzinie, nie zaś ich liczby), następował wzrost wysokości zasiłków rodzinnych (choć nieznaczny) oraz wzrost kryteriów dochodowych (dopiero w 2012 r. – nie były one zmieniane od 2004 r.), a także wprowadzono jednorazowe świadczenie z tytułu urodzenia dziecka („becikowego”, w 2006 r.). Główny cel tych zmian to zwiększenie wsparcia finansowego dla rodzin z dziećmi, przede wszystkim rodzin we względnie słabszej sytuacji ekonomicznej, w tym ubogich.

Dodatkowo wsparcie w ramach świadczeń rodzinnych zostało wzmocnione poprzez zmiany w obszarze ulg podatkowych, które tym razem objęły także rodziny we względnie dobrej sytuacji finansowej. Chodzi o zmiany dotyczące tzw. ulgi na dziecko, wprowadzonej 1 stycznia 2007 r. Przez pierwsze lata nie miała zbyt powszechnego charakteru, gdyż nie wszystkie rodziny z dziećmi mogły z niej korzystać (ze względu na zbyt niski dochód i podatek, co nie zawsze pozwalało na odpowiednie odliczenie). W 2013 r. nastąpiły najpierw zmiany na rzecz większego wsparcia rodzin wielodzietnych (możliwość odliczenia wyższych kwot dla osób posiadających troje i więcej dzieci). Szczególne jest natomiast rozwiązanie funkcjonujące od 2015 r., dzięki

któremu możliwe jest uzyskanie zwrotu kwoty niewykorzystanej ulgi przez podatników wychowujących dzieci, którzy uzyskują dochód w wysokości umożliwiającej skorzystanie z ulgi na dzieci, ale z uwagi na to, że jest on zbyt niski i w konsekwencji niski podatek, nie mogły z niej w pełni skorzystać. Wyższe wsparcie finansowe dla rodzin wielodzietnych miało na celu skłonienie rodzin z dwojgiem dzieci do posiadania kolejnych. Przy czym dostępne badania naukowe nie wykazały takiej skuteczności tego rozwiązania.

Za właściwy kierunek zmian należy też uznać zmiany w płatnych urlopach z tytułu opieki nad dzieckiem, które wprowadzone zostały w 2008 r. (ustawą nowelizującą z dnia 6 grudnia 2008 r. o zmianie ustawy Kodeks pracy oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. Nr 237, poz. 1654). W wyniku tej reformy w 2010 r. w życie wszedł tygodniowy urlop ojcowski, który w 2011 r. został wydłużony do dwóch tygodni oraz nastąpiło stopniowe wydłużanie urlopów dla matek. Później, w 2013 r., szczególnie było wprowadzenie urlopu rodzicielskiego (dla matek i ojców). Generalnie, od 2008 do 2022 r., po różnych zmianach dotyczących długości urlopu macierzyńskiego i rodzicielskiego oraz warunków ich wykorzystania, nastąpiło ich wydłużenie i uelastycznienie wobec matek i ojców (szerzej: Kotowska i Magda, 2017). Jest to istotne ze względu na wyzwania związane z bardzo niską dzietnością, poprzez dążenie do poprawy warunków łączenia życia zawodowego z prywatnym i rodzinnym oraz wyrównywania praw matek i ojców do opieki nad małym dzieckiem, a jednocześnie ich szans na rynku pracy. Zmiany te zgodne są także z wymogami Dyrektywy Unii Europejskiej 2010/18/UE, dotyczącej urlopu rodzicielskiego (Dyrektywa Rady, 2010).

Istotne rozwiązanie finansowe to także świadczenie rodzicielskie wprowadzone w 2015 r. Daje ono możliwość uzyskania dochodu przez osoby, które urodziły lub przysposobiły małe dzieci, a dotąd nie miały uprawnień do urlopu i zasiłku macierzyńskiego. Do osób tych należą: bezrobotni, studenci, rolnicy, wykonujący prace na podstawie umów cywilnoprawnych, zatrudnieni lub prowadzący pozarolniczą działalność gospodarczą.

Długo oczekiwane zmiany, szczególnie ze względu na trudności w łączeniu obowiązków opiekuńczych z pracą zarobkową, zaszły także w zakresie usług społecznych wobec rodzin z małymi dziećmi. W 2011 r. wprowadzone zostały nowe regulacje dotyczące opieki nad dziećmi do lat trzech (Ustawa o opiece nad dzieckiem do lat 3, 2011), sprzyjające rozwojowi usług opieki instytucjonalnej (żłobków i klubów dziecięcych) oraz opieki indywidualnej (poprzez uregulowanie funkcjonowania opiekunek rozwiązań utworzony został resortowy programy Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej („Maluch”), w ramach którego jednostki samorządowe i inne podmioty planujące tworzenie tego rodzaju usług mogą otrzymywać dotację na dofinansowanie z budżetu państwa. Od 2015 r. wśród tych podmiotów są także uczelnie wyższe, które mogą ubiegać się o dotacje na tworzenie żłobków w obrębie ich infrastruktury dla dzieci studentów.

Pomysł, aby zachęcać młode osoby nie tylko do studiowania, ale też decyzji o posiadaniu dzieci już we wczesnych latach dorosłości, w wieku najwyższej płodności, jest jak najbardziej słuszny.

Ważne zmiany nastąpiły również w obszarze usług wychowania przedszkolnego. W celu ich upowszechnienia w 2008 r. zdywersyfikowano formy organizacyjno-prawne i źródła finansowania instytucji przedszkolnych, a po kilku latach – w 2013 r. – obniżono opłaty za pobyt dziecka w przedszkolu (do 1 zł za szóstą i każdą następną godzinę). Stopniowo rozszerzony został też dostęp do usług przedszkolnych dla dzieci od 3. roku życia.

Większe udogodnienia w zakresie polityki rodzinnej mają rodziny wielodzietne (w dostępie do świadczeń rodzinnych, ulg podatkowych, instytucji opieki nad dzieckiem czy wychowania przedszkolnego). Dodatkowym wsparciem dla tych rodzin jest wprowadzenie ogólnopolskiego programu Karty Dużej Rodziny (funkcjonuje od 2015 r., oprócz samorządowych programów tego typu, które rozwijają się od 2005 r.). Słusznym celem tego instrumentu jest bezpośrednie wsparcie rodzin, a także kreowanie pozytywnego wizerunku wielodzietności oraz zwiększenie szans rozwojowych czy życiowych dzieci i młodzieży z tych rodzin (Uchwała Rady Ministrów, 2014).

Na szczególną uwagę zasługują dwie całościowe inicjatywy rządowe i naukowe, których założenia wciąż pozostają ważnymi wyznacznikami oceny i postulowanych zmian w polityce rodzinnej państwa. Pierwsza to program „Dobry Klimat dla Rodziny” opracowany przez zespół ekspertów pracujący pod kierunkiem Ireny Wóycickiej w Kancelarii Prezydenta Bronisława Komorowskiego, w 2013 r. (Program Polityki Rodzinnej Prezydenta RP, 2013). W programie tym wyraźny akcent postawiono na konieczność wspierania odnowy demograficznej (*demographic renewal*), czyli stałego i długotrwałego wzrostu dzietności, odwołując się do rozwiązań nakierowanych na likwidowanie czy ograniczanie barier realizacji aspiracji rodzicielskich będących źródłem luki między liczbą dzieci, którą Polacy chcą mieć, a liczbą dzieci, które mają. Takie sformułowanie celu odzwierciedla wytyczne Komisji Europejskiej, w dokumencie o sytuacji demograficznej Europy i wynikające z nich wyzwania rozwojowe (European Commission, 2006).

Druga to kompleksowa ocena dotychczasowej polityki rodzinnej podjęta przez Najwyższą Izbę Kontroli w 2014 r., pierwszy raz od przełomu ustrojowego. Z uwagi na wielowymiarowy i międzyresortowy charakter działań w zakresie wspierania rodziny, zagadnienia związane z planowaniem, metodyką i koordynacją prac związanych z czynnościami kontrolnymi wspomagał, powołany przez Prezesa NIK, Zespół do spraw przygotowania działań kontrolnych NIK w zakresie polityki rodzinnej, w skład którego również wchodził przedstawiciel środowisk naukowych (Koordynacja polityki rodzinnej w Polsce, 2014). W rezultacie tych prac zarzucono rządowi brak całościowej koncepcji polityki rodzinnej i brak koordynacji podejmowanych działań (Koordynacja polityki rodzinnej w Polsce, 2014).

Wielość i charakter zmian w polityce rodzinnej w tym okresie określić można jako początek wspieranego familializmu (por. Saraceno i Keck, 2010; Kotowska, 2019) i próbę odżegnania od maternalizmu (por. Szelewa, 2015). Taki kierunek zmian ocenić należy jako korzystny, bowiem sprzyja upowszechniającemu się w Polsce i na świecie modelowi rodziny z obojgiem pracujących rodziców (*dual earner – dual carer model*), a ten, jak wynika z licznych badań naukowych, podnoszeniu poziomu dzietności (m. in. Greulich i in., 2017; Kohler i in., 2006; Thévenon, 2011; Thévenon, Gauthier 2011; Lewandowski i Rutkowski, red., 2017).

Ostatnie lata (2016–2022) to okres wielu kolejnych zmian – niestety o niejednoznacznych implikacjach dla zachowań dotyczących rodziny. Przede wszystkim nastąpił rozwój bezpośrednich transferów finansowych. Najbardziej spektakularnym, od 1989 r., przedsięwzięciem jest wprowadzenie przez Prawo i Sprawiedliwość programu „Rodzina 500 plus”, czyli świadczenia wychowawczego. Przez pierwsze trzy lata na drugie i kolejne dzieci, a na pierwsze po spełnieniu odpowiedniego kryterium dochodowego. Od 2019 r. jest przyznawane na każde dziecko bez względu na dochód w rodzinie (Ustawa o pomocy państwa, 2016). Wedle informacji rządowych i medialnych program ten miał skutkować przede wszystkim wzrostem dzietności oraz spadkiem ubóstwa wśród rodzin, co osiągnięto nieznacznie tylko w odniesieniu do tego drugiego obszaru i w zakresie ubóstwa skrajnego (Szarfenberg, 2018; Gajewicz, 2018; Myck i in., 2020; Kaźmierczak-Kałużna, 2020). W rzeczywistości ogranicza się do realizacji celu ustawowego, jakim jest częściowe pokrycie wydatków związanych z wychowywaniem dziecka, w tym z opieką nad nim i zaspokojeniem jego potrzeb życiowych (Ustawa o pomocy państwa, 2016).

Od 2022 r., w ramach tak zwanego Nowego Ładu, polski rząd wprowadził kolejne wyraźne formy wsparcia wobec rodzin. Tym razem znacznie zwiększył nakłady na rozwój instytucji opieki dla dzieci do lat trzech w ramach programu „Maluch+”, co po zahamowaniu rozwoju tych usług w pierwszych latach omawianego okresu ocenić należy pozytywnie. Ich korzystne znaczenie dla rodzin, zwłaszcza modelu z obojgiem pracujących rodziców (*dual earner*), oraz dla wspierania decyzji prokreacyjnych, wykazało też wielu badaczy (np. Kravdal, 1996; Del Boca, 2002; Castles, 2003; Del Boca i Locatelli, 2006; Wrohlich, 2006; Kotowska 2007; Del Boca i in. 2009; Rindfuss i in., 2010; Barnett, 2011; Haan i Wrohlich, 2011; Szelewa, 2011; Kurowska i Szczupak, 2016; Szczepaniak-Sienniak i Kośny, 2017). Usługi społeczne są też ważnym elementem inwestycyjnej polityki rodzinnej, która także powinna sprzyjać podnoszeniu dzietności (Billingsley, 2022).

Nowe instrumenty dostępne od tego roku to tzw. kapitał opiekuńczy (świadczenie wypłacane rodzicom na pokrycie kosztów opieki nad drugim dzieckiem pomiędzy 12. a 36. miesiącem życia – łącznie 12 tys. zł), program „Mieszkanie bez wkładu własnego” (dofinansowanie przez państwo wkładu własnego – do 40 proc./100 tys. zł, a ponadto, dla rodzin z gwarantowanym kredytem, możliwość uzyskania dodatko-

wego bezzwrotnego dofinansowania po urodzeniu drugiego dziecka – do 20 tys. zł, trzeciego – do 60 tys. zł, a czwartego i kolejnego – do 20 tys. zł) (Polski Ład dla rodzin, 2021).

Oceniając te zmiany, należy mieć na uwadze, że zbyt rozbudowane świadczenia pieniężne dla rodzin mogą być niekorzystne dla przemian społecznych ról płci i przejścia do partnerskiego modelu rodziny (Szelewa, 2015) i aktywności zawodowej kobiet (Kotowska i Magda, 2017), a także dla dalszej ewolucji polityki w kierunku jej defamilizacji (Kotowska, 2019). Dlatego też znaczenie ma rozwijająca się koncepcja rozwoju usług społecznych (przyjęta w czerwcu 2022 r. Strategia rozwoju usług społecznych), a także modele oparte na inwestycyjnym podejściu w polityce rodzinnej (Strategia rozwoju usług społecznych, 2022; Billingsley, 2022).

ZAKOŃCZENIE

Znaczne przeobrażenia rodziny i ich złożone uwarunkowania wymuszają różne dostosowania polityki państwa w zakresie instrumentarium. Niniejszy artykuł dotyczy zmian polityki rodzinnej w Polsce w sferze podmiotowej i przedmiotowej, czyli najważniejszych rozwiązań. Skupia się na działaniach państwa, zatem nie obejmuje analizy polityki samorządów i innych podmiotów, przy czym one również, w wyniku ustrojowych zasad decentralizacji i subsydiarności po 1989 r., współuczestniczą w realizacji zadań wobec rodziny. W tym zakresie, w okresie transformacji systemowej i do niedawna, polityka rodzinna państwa oceniana była przede wszystkim krytycznie. Podkreślano m.in. nadmierną bierność państwowych instytucji, nieadekwatność podejmowanych działań w stosunku do potrzeb rodzin, brak długookresowej i kompleksowej wizji tejże polityki, brak skutecznych i efektywnych instrumentów polityki rodzinnej czy brak koordynacji polityki rodzinnej (Najwyższa Izba Kontroli, 2014; Szczepaniak-Sienniak, 2021, 2023). Państwo reagowało szczególnie niezadowolająco, należy wręcz stwierdzić, że indyferentnie, na zmiany zachowań rodziny, skutkujące spadkiem poziomu dzietności poniżej gwarantującego reprodukcję prostą. Przede wszystkim nie uwzględniało wielu doświadczeń innych krajów, w których podobne tendencje były obserwowane od lat 60. XX w., a w Polsce przewidywane jeszcze przed transformacją systemową (m.in. Lesthaeghe i Van de Kaa, 1986; Balcerzak-Paradowska, 2004).

Liczne zmiany w zakresie instrumentarium polityki rodzinnej, zwłaszcza po 2004 r., wskazują na wzrost zakresu interwencji państwa w funkcjonowanie rodzin. Świadczą o tym przede wszystkim nowe rozwiązania we wsparciu finansowym, głównie rodzin z dziećmi, zintensyfikowanie działań na rzecz rodzin poprzez wydłużenie i uelastycznienie urlopów związanych z rodzicielstwem (dla matek i ojców) oraz zdywersyfikowanie i wspieranie rozwoju instytucjonalnych i indywidualnych form opieki nad małym dzieckiem (do lat trzech oraz w zakresie edukacji przedszkolnej). Stosunkowo większe i bardziej zróż-

nicowane wsparcie ze strony państwa mają rodziny wielodzietne¹.

Co znamienne, znaczny wzrost interwencji polskiego państwa w sprawy rodziny przypada na okres kryzysów finansowych lub gospodarczych (po 2008 i 2020 r.). Sytuacja ta dostarcza argumentów na rzecz tezy, że tego typu kryzysy nie muszą hamować (pro) społecznych działań państwa (rządu) czy też być przeszkodą w kontynuowaniu i wdrażaniu ważnych programów społecznych (Książkowski i in. red., 2009). Jeśli przy tym zgodzić się, że obserwowany wzrost aktywności państwa jest efektem rozmyślnych decyzji władz rządowych, wynikających ze świadomości narastających, negatywnych konsekwencji destabilizacji czy deinstytucjonalizacji rodziny, może to oznaczać próbę odejścia od coraz bardziej krytykowanego – od globalnego kryzysu finansowego zapoczątkowanego w 2008 r. – modelu neoliberalnego, w kierunku, którego Polska zmierzała od 1989 r. Znaczne rozszerzenie zakresu interwencji państwa w funkcjonowanie rodziny, zwłaszcza poprzez wyraźne zwiększenie nakładów na instrumenty usługowe, oznacza też pewne zahamowanie familizacji polityki rodzinnej oraz jej stopniową defamilizację. Jest to kierunek, który ze względu na wciąż nierozwiązane kwestie społeczne, związane choćby z niską dzietnością, trudnościami materialnymi rodzin czy trudnościami w łączeniu obowiązków opieki nad dzieckiem z pracą zarobkową (CBOS, 2023), powinien być podstawą długookresowej, stabilnej i konsekwentnej wizji polityki rodzinnej państwa w przyszłości. Polityka powinna być w większej mierze oparta na inwestycjach oraz usługach społecznych (por. Balcerzak-Paradowska i Leś, 2018; Billingsley, 2022).

Wyzwaniem jest określenie rzeczywistych możliwości realizowania takiej drogi, niezależnie od zmieniających się uwarunkowań ekonomicznych, demograficznych, społecznych, a także politycznych. Najważniejszym zadaniem będzie utrzymanie takiej dyscypliny i struktury finansów publicznych, aby możliwe było kontynuowanie najbardziej oczekiwanych przez rodziny, ale jednocześnie bardzo kosztownych programów społecznych i instrumentów. Jednocześnie rozwiązania te powinny być skuteczne i efektywne, co stwierdzać należy poprzez systematyczne badania naukowe. Ważne jest także uwzględnienie wielości i współwystępowania różnych instrumentów ukierunkowanych na określone cele polityki rodzinnej oraz faktycznych konsekwencji danego rodzaju rozwiązań.

BIBLIOGRAFIA/REFERENCES

- Antoszewski, A., Herbut, R., red., 2004. *Leksykon politologii*. Wrocław: Wydawnictwo Alta.
- Baker, M., 2006. *Restructuring family policies*. Toronto: University of Toronto Press.
- Balcerzak-Paradowska, B., 1993. *Polityka rodzinna w krajach Wspólnoty Europejskiej i jej uwarunkowania, Studia i Materiały*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.

¹ W szczególnej sytuacji są także inne typy rodzin, m.in. z osobą niepełnosprawną czy osoby samotnie wychowujące dzieci. Instrumenty na rzecz tych rodzin nie zostały omówione, gdyż nie pozwoliły na to ograniczone ramy objętościowe artykułu.

- Balcerzak-Paradowska, B., 1995. Polityka społeczna na rzecz rodziny w Polsce. W: S. Golinowska, B. Balcerzak-Paradowska, red., *Rodziny w Polsce. Ewolucja. Zróżnicowanie. Okres transformacji, Raport*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Balcerzak-Paradowska, B., 1996. Polityka państwa wobec rodziny. W: S. Golinowska, red., *Polityka społeczna w latach 1994–1996. Procesy regulacyjne i ich potencjalne skutki. Raport*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Balcerzak-Paradowska, B., 1999. *Polityka rodzinna. Między dwoma modelami, Opracowania PBZ*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Balcerzak-Paradowska, B., 2004. *Rodzina i polityka rodzinna na przełomie wieków*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Balcerzak-Paradowska, B., 2009. Dziecko w polityce rodzinnej. Ocena działań dotychczasowych. Wzorce z innych krajów. Kierunki działań. *Polityka Społeczna*, 426(9), 39–45.
- Balcerzak-Paradowska, B., Kołaczek, B., 1994. Polityka państwa wobec rodziny, dzieci i młodzieży. W: *Polityka społeczna i warunki społeczne w Polsce w latach 1989–1993. Raport IPISS*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Balcerzak-Paradowska, B., Leś, E., 2018. Polityka rodzinna w Polsce w latach 1918–2018: od działań kompensacyjnych do inwestycji społecznych. W: E. Bojanowska, M. Grewiński, M. Rymśa, G. Uścińska, red., *Stulecie polskiej polityki społecznej 1918–2018*, 217–246. Warszawa: MRiP.
- Barr, N., 2020. *Economics of the welfare state*. Oxford: Oxford University Press.
- Bednarski, M., Czepulis-Rutkowska, Z., Głogosz, D., red., 2017. *O racjonalną politykę rodzinną. Rodzina formacją niezastąpioną?* Warszawa: IPISS.
- Bierko, M., Rosochacka-Gmitrzak, M., Widet, E., red., 2020. *Obrazy życia rodzinnego i intymności. Książka dedykowana Profesor Annie Kwak*. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Billingsley, S., Neyer, G., Wesolowski, K., *Social Investment Policies and Childbearing Across 20 Countries: Longitudinal and Micro-Level Analyses*, *European Journal of Population*, 38(1), 1–24.
- Biuro Prasowe Rządu, 1997. *Przegląd Rządowy*, 8–9.
- Castles, F.G., 2003. The world turned upside down: Below replacement fertility, changing preferences and family-friendly public policy in 21 OECD countries. *Journal of European Social Policy*, 13, 3, 209–229.
- Castrén, A.M., Česnaitytė, V., Crespi, I., Gauthier, J.A., Gouveia, R., Martin, C., Moreno Minguez, A., Suwada, K., red., 2021. *The Palgrave handbook of family sociology in Europe*. Switzerland: Palgrave Macmillan.
- CBOS, 2003. Komunikat z badań, *Bariery zamierzeń prokreacyjnych*. Warszawa: CBOS.
- Centrum Informacyjne Rządu, 1999. *Przegląd Rządowy*, 11–12.
- Del Boca, D., 2002. The effect of childcare and part-time opportunities on participation and fertility decisions in Italy. *Journal of Population Economics*, 15, 549–573.
- Del Boca, D., Locatelli, M., 2006. The determinants of motherhood and work status: A survey. *IZA Discussion Paper*, 2414. Bonn: Institute for the Study of Labour.
- Del Boca, D., Pasqua, S., Pronzato, C., 2009. Motherhood and market work decisions in institutional context: a European perspective. *Oxford Economic Papers*, 61, 47–171.
- Dyczewski, L., 1994. *Rodzina, społeczeństwo, państwo*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Dyczewski, L., 1997. Rodzina. Karta Praw Rodziny w kontekście społeczeństwa polskiego. W: P. Kryczka, red., *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Dyrektywa Rady 2010/18/UE z dnia 8 marca 2010. Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej l. 68/13.
- EUROFOUND, 2015. *Families in the economic crisis: Changes in policy measures in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission, 2006. *Commission Communication: The demographic future of Europe – from challenge to opportunity*. Brussels, 12.10.2006, COM (2006) 571 final.
- Firlit-Fesnak, G., 1996. *Rodzina polska w warunkach zmiany systemowej na tle krajów europejskich*. Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA.
- Frątczak, E., 1999. Zmiany płodności. W: I.E. Kotowska, red., *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego*. Warszawa: SGH.
- Frątczak, E., 2000. Zmiany wzorca płodności kobiet w Polsce w okresie transformacji – pomiar i interpretacja. W: E. Frątczak, I. Sobczak, red., *Dzielnosc kobiet polskich w okresie transformacji ustrojowej*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Demograficzne.
- Frątczak, E., 2003. Zmiany w postawach i zachowaniach reprodukcyjnych młodego i średniego pokolenia Polek i Polaków. W: *Sytuacja demograficzna Polski w 2002 roku. Raport*. Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa.
- Frejka, T., Gietel-Basten, S., 2016. Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe after 1990. *Comparative Population Studies*, 41/1, 3–56.
- Gajewicz, M., 2018. Dwa lata z programem „Rodzina 500 plus” – ocena oraz uwarunkowania ekonomiczne programu. *Prace naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 528, 76–87.
- Gauthier, A.H., 1998. *The State and the Family: A Comparative Analysis of Family Policies in Industrialized Countries*. Oxford: OUP Catalogue.
- Głogosz, D., 2001. Sytuacja rodzinna osób poszukujących pracy. W: B. Balcerzak-Paradowska, red., *Kobiety i mężczyźni na rynku pracy. Rzeczywistość lat 1990–1999. Studia i Monografie*. Warszawa: IPISS.
- Głogosz, D., 2002. Zasiłki rodzinne jako forma pomocy rodzinom z dziećmi w krajach europejskich. *Polityka Społeczna*, 4, 41–44.
- Goldscheider, F., Bernhardt, E., Lappegård, T., 2015. The gender revolution: A framework for understanding changing family and demographic behavior. *Population and Development Review*, 41(2), 207–239.
- Golinowska, S., 1994. *Polityka społeczna państwa w gospodarce rynkowej: studium ekonomiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Golinowska, S., 1998. Państwo opiekuńcze w Polsce na tle porównawczym. *Polityka Społeczna*, 1, 1–8.
- Golinowska, S., 2002. Świadczenia rodzinne. Podejście powszechne versus selektywne. *Polityka Społeczna*, 4, 30–34.
- Golinowska, S., 2007. Polityka rodzinna a przemiany rodziny, gospodarki i państwa. Głos w debacie o polityce rodzinnej w Polsce. *Polityka Społeczna*, 8, 8–13.
- Graniewska, D., 2001a. Praca zawodowa a rodzina. W: B. Balcerzak-Paradowska, red., *Kobiety i mężczyźni na rynku pracy. Rzeczywistość lat 1990–1999. Studia i Monografie*. Warszawa: IPISS.
- Graniewska, D., 2001b. Rodzina a bezrobocie. Sytuacja w Polsce. W: Z. Tyszka, red., *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunki przemian*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Graniewska, D., red., 1993. *Polityka wobec rodziny, kobiet, dzieci. Studia i Materiały*. Warszawa: IPISS.
- Haan, P., Wrohlich, K., 2011. Can child-care policy encourage employment and fertility? Evidence from a structural model. *Labour Economics*, 18, 498–512.
- Hryniewicz, J., Witkowski, J., Potrykowska, A., red., 2018. *Fazy rozwoju rodziny a polityka społeczna*. Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa.
- Janiszewska, A., 2022. Drugie przejście demograficzne w dużych miastach w Polsce i jego implikacje. *Space–Society–Economy*, 33, 7–40.
- Javornik, J., Kurowska, A., 2017. Work and care opportunities under different parental leave systems: Gender and class inequalities in Northern Europe. *Social Policy & Administration*, 51(4), 617–637.
- Kalwij, A., 2010. *The impact of family policy expenditure on fertility in western Europe*. *Demography*, 47(2), 50–519.
- Każmierczak-Kaluźna, I., 2020. Gdzie te dzieci? O pronatalistycznej (nie)efektywności programu „Rodzina 500 plus”. *Rocznik Lubuski*, 46(2), 131–134.

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 7 kwietnia 1997 r. (Dz. U. 1997 nr 78 poz.483).
- Konwencja Nr 102 Międzynarodowej Organizacji Pracy dotycząca minimalnych norm zabezpieczenia społecznego (Dz.U. 2005 nr 93 poz. 775).
- Koordinacja polityki rodzinnej w Polsce, 2014. *Informacja o wynikach kontroli NIK*, KPS-4101-003-01/2014.
- Kotowska, I.E., 1999. Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania. W: I. E., Kotowska, red., *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90-tych w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego*. Warszawa: Wydawnictwo Szkoły Głównej Handlowej, 115–138.
- Kotowska, I.E., 2019. Uwagi o urodzeniach i niskiej dzietności w Polsce oraz polityce rodzinnej wspierającej prokreację. *Studia Demograficzne*, 2 (176), 11–29.
- Kotowska, I., 2007. Uwagi o polityce rodzinnej w Polsce w kontekście wzrostu dzietności i zatrudnienia kobiet. *Polityka Społeczna*, 8, 13–19.
- Kotowska, I.E., 2002. Zmiany modelu rodziny. Polska – kraje europejskie. *Polityka Społeczna*, 4, 2–8.
- Kotowska, I.E., Magda, I., 2017. Family policy and labour supply in Poland. W: Lewandowski, P., Rutkowski, J., red., *Population ageing, labour market and public finance in Poland*. Warszawa: European Commission Representation in Poland, 5–10.
- Kraval, O., 1996. *How the local supply of day-care centres influences fertility in Norway: A parityspecific approach*. *Population Research and Policy Review*, 15, 3, 201–218.
- Księżopolski, M., Rysz-Kowalczyk, B., Żołędowski C., red., 2009. *Polityka społeczna w kryzysie*. Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Kurowska, A., 2012a. Modelowanie decyzji o prokreacji i aktywności zawodowej. *Polityka Społeczna*, 10(39), 1–11.
- Kurowska, A., 2012b. Wpływ wybranych instrumentów polityki rodzinnej i polityki zatrudnienia na dzietność oraz aktywność zawodową kobiet. *Polityka Społeczna*, 39(11–12), 14–19.
- Kurowska, A., 2018. *(De)Familiarization and (De)Genderization – Competing or Complementary Perspectives in Comparative Policy Analysis?* *Social Policy and Administration*, 52(1), 29–49.
- Kurowska, A., Szczupak, K., 2016. *Zmiany w dostępie do usług opieki nad dzieckiem poniżej trzech lat w polskich gminach i popyt na te usługi*. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 456, 180–191.
- Kurzynowski, A., 1991. Rodzina w polityce społecznej państwa. W: A. Kurzynowski, red., *Problemy rodziny w polityce społecznej*. Warszawa: Ośrodek Badań Społecznych.
- Kurzynowski, A., 1995. Polityka rodzinna – stan i potrzeby. W: J. Auleytnner, red., *Polityka społeczna. Stan i perspektywy*. Warszawa: WSP TWP.
- Kurzynowski, A., 2000. Rodzina i jej funkcjonowanie w okresie przemian systemowych (1989–1998). W: W. Rakowski, red., *Rodzina polska – warunki bytu i funkcjonowania w świetle badań SGH w latach 1994–1998*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.
- Leitner, S., 2003. Varieties of Familialism: The Caring Function of the Family in Comparative Perspective. *European Societies*, 5(4), 353–375.
- Lesthaeghe, R., 2020. The second demographic transition, 1986–2020: sub-replacement fertility and rising cohabitation – a global update. *Genus*, 76(1), 1–38.
- Lesthaeghe, R., i Van de Kaa, D. J., 1986. *Twee demografische transitie. Bevolking: groei en krimp*, 9–24.
- Leś, E., Bernini, S., 2010. *Przemiany rodziny w Polsce i we Włoszech i ich implikacje dla polityki rodzinnej*. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Lewandowski, P., Rutkowski, J., red., 2017. *Family Policy and Labour Supply in Poland. Population Ageing, Labour Market and Public Finance in Poland*.
- Lohmann, H., Zagel, H., 2016. Family Policy in Comparative Perspective: The Concepts and Measurement of Familiarization and Defamiliarization. *Journal of European Social Policy*, 26(1), 48–65.
- Luci-Greulich, A., Thévenon, O., 2013. The impact of family policies on fertility trends in developed countries. *European Journal of Population*, 29(4), 387–416.
- Magda, I., Kielczewska, A., Brandt, N., 2018. *The “family 500+” child allowance and female labour supply in Poland*. OECD Economics Department Working Papers, 1481.
- Myck, M., Oczkowska, M., Trzciniński, K., 2020. *Kwota wolna od podatku i świadczenie wychowawcze 500+ po pięciu latach od prezydenckich deklaracji*. Komentarz Przedwyborczy CenEA. Warszawa: Najwyższa Izba Kontroli.
- Polski Ład dla rodzin, 2021. Dostępny w: <https://www.gov.pl/web/rodzina/polski-lad-dla-rodzin> [Dostęp: 17.04.2024].
- Program Polityki Rodzinnej Prezydenta RP, 2013. *Dobry Klimat dla Rodziny*. Warszawa: Kancelaria Prezydenta RP.
- Rindfuss, R.R., Guilkey, D.K., Morgan, S.P., Kravdal, O., 2010. Child-care availability and fertility in Norway. *Population and Development Review*, 36, 4, 725–748.
- Rysz-Kowalczyk, B., red., 2002. *Leksykon polityki społecznej*. Warszawa: Oficyna Wydawn. ASPRA-JR.
- Saraceno, C., Keck, W., 2010. Can we identify intergenerational policy regimes in Europe? *European Societies*, 12(5), 675–69.
- Saraceno, C., Keck, W., 2011. Towards an integrated approach for the analysis of gender equity in policies supporting paid work and care responsibilities. *Demographic research*, 25, 371–406.
- Saraceno, C., Lewis, J., Leira, A., red., 2012. *Families and Family Policies*. U.S.: Edward Elgar Publishing.
- Saxonberg, S., 2013. From Defamiliarization to Degenderization: Toward a New Welfare Typology. *Social Policy and Administration*, 47(1), 26–49.
- Schneider, N.F., Kreyenfeld M., red., 2021. *Research Handbook on the Sociology of the Family*. UK: Edward Elgar Publishing Ltd.
- Sobociński, M., 2016. Kierunki polityki państwa wobec rodziny w latach 1989–2015. *Studia BAS*, 1(45), 31–54.
- Sobotka, T., Matysiak, A., Brzozowska, Z., 2019. Policy Responses to low fertility: how effective are they? *Working Paper No. 1.*, Technical Division Working Paper Series. New York: UNFPA: Population and Development Branch.
- Stephan, G., Pahnke, A., 2011. The Relative Effectiveness of Selected Active Labor Market Programs: An Empirical Investigation for Germany: Relative Effectiveness of Labor Market Programs. *The Manchester School*, 79(6), 1262–93. doi: 10.1111/j.1467-9957.2010.02221.x.
- Strategia rozwoju usług społecznych, Uchwała nr 135 Rady Ministrów z dnia 15 czerwca 2022 r. w sprawie przyjęcia polityki publicznej pod nazwą *Strategia rozwoju usług społecznych, polityka publiczna do roku 2030 (z perspektywą do 2035 r.)* (M.P. 2022 poz. 767).
- Szarfenberg, R., 2018. Ubóstwo i pogłębiająca deprivacja materialna rodzin w kontekście wdrożenia „Programu 500 plus”. *Polityka Społeczna*, 1, 11–17.
- Szczepaniak, J., 2010. *Subsydiarność w polityce społecznej wobec rodziny w warunkach współczesnych-między ideą a rzeczywistością*. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 146, 31–52.
- Szczepaniak-Sienniak, J., 2023. Zmiany wzorców zachowań młodych Polaków wobec rodziny w kontekście przechodzenia do dorosłości. W: J. Szczepaniak-Sienniak, red., *Młodzi dorośli*. Warszawa, Wydawnictwo GUS, 13–29.
- Szczepaniak-Sienniak, J., red., 2021. *Ekonomia polityki rodzinnej. Wybrane zagadnienia*. Wrocław: Wydawnictwo UEW.
- Szczepaniak-Sienniak, J., red., 2023. *Młodzi dorośli*. Warszawa: Wydawnictwo GUS.
- Szczepaniak-Sienniak, J., Kośny, M., 2017. Kierunki zmian w instytucjonalnej opiece nad dziećmi do lat 3 w świetle oczekiwań rodzin–studium przypadku. *Studia Demograficzne*, 1(171), 71–96.
- Szelewa, D., 2011. *Usługi opiekuńcze dla małych dzieci: główne argumenty za rozszerzeniem dostępu do publicznych usług opieki nad dzieckiem*. Warszawskie Debaty o Polityce Społecznej. Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Szelewa, D., 2015. Polityka rodzinna w Polsce po 1989 roku: od familializmu prywatnego do publicznego. W: R. Hryciu,, E. Korolczuk, red., *Niebezpieczne związki. Macierzyństwo, ojcostwo i polityka*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Szelewa, D., 2019. Invention Institutionalization Implementation: The Origins of Childcare Policies in Poland. *Social Politics*:

- International Studies in Gender, State and Society*, 26(1), 139-163.
- Szelewa, D., 2021. Social Welfare and Family Policies in Central-Eastern European Countries. W: K. Fábíán, J.E. Johnson, M. Lazda, red., *The Routledge Handbook of Gender in Central-Eastern Europe and Eurasia*. CRC Press, 514–522.
- Taranowicz, I., 2020. Investment in the family: is it beneficial in post-modern society? *Studia Demograficzne*, 176(2), 31–42.
- Thévenon, O., 2011. Family policies in OECD countries: A comparative analysis. *Population and Development Review*, 37(2), 57–87.
- Uchwała Rady Ministrów z dnia 27 maja 2014 r. w sprawie ustanowienia rządowego programu dla rodzin wielodzietnych (M.P. z 2014 r. poz. 430).
- Ustawa z dnia 11 lutego 2016 r. o pomocy państwa w wychowywaniu dzieci (Dz. U. z 2016 r. poz. 195).
- Ustawa z dnia 28 listopada 2003 r. o świadczeniach rodzinnych (Dz. U. z 2003 r. nr 228 poz. 2255 ze zm.)
- Ustawa z dnia 6 grudnia 2008 r. o zmianie ustawy Kodeks pracy oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. Nr 237, poz. 1654).
- Wiśniewski, Z., 2022. The effectiveness of Polish active labour market policies. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, (56), 125–32. doi: 10.12775/bgss-2022-0017.
- Wrohlich, K., 2006. Labor Supply and Child Care Choices in a Rationed Child Care Market. *IZA Discussion Paper*, 2053.
- Wunsch, C., Lechner, M., 2008. What did all the money do? On the general ineffectiveness of recent West German labour market programmes. *Kyklos*, 61(1), 134–74.
- Yerkes, M.A., Javornik, J., Kurowska, A., red., 2019. *Rethinking social policy from a capability perspective. Social policy and the capability approach: concepts, measurements, and application*. Bristol: Bristol University Press.